

การสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีจากแหล่งโบราณสถาน ปราสาทเขาน้อยสีชมพู

THE CREATION OF ARCHAEOLOGICAL DANCE BASED ON
PRASART KAONOI SICHOMPOO HISTORIC SITEมานิต เทพปฏิมาพร¹

Manit Theppatimaporn

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างสรรค์การแสดงนาฏศิลป์ไทยรูปแบบระบำจากแหล่งโบราณสถาน ปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ผ่านการเก็บรวบรวมข้อมูลจาก เอกสารผลงานทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์และนาฏศิลป์ไทย การลงพื้นที่เก็บข้อมูลจากแหล่งโบราณสถาน ปราสาทเขาน้อยสีชมพู การสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทย นักโบราณคดี และปราชญ์ชาวบ้าน โดยนำข้อมูลมาวิเคราะห์เพื่อหาวิธีการในการสร้างสรรค์การแสดง ผลการวิจัยพบว่าปราสาทเขาน้อยสีชมพู สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 อ้างอิงจากอักษรบนหลักศิลาจารึกโบราณ และโบราณวัตถุอื่นๆ ได้แก่ ทับหลังศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก ศิลปะแบบไพรกเมง ประติมากรรมรูปบุคคล ตุ๊กตาดินเผาสมัยเกาะแกร์ ฐานศิวิลิ่งแบบตริมูรติ และเครื่องสำริด ฯลฯ ผู้วิจัยกำหนดจินตภาพรูปบุคคลอยู่เหนือตัวมกรที่ปรากฏ บนทับหลังของปราสาทเขาน้อย แสดงท่าทางการร่ายรำตามหลักฐานที่ปรากฏจากภาพจำหลัก ลายเส้น โครงสร้างของปราสาท โบราณวัตถุ กำหนดโครงสร้างสัญลักษณ์ ในการออกแบบท่าทาง การออกแบบแถว ในการแสดงสื่อถึงความเชื่อ ความศรัทธา การบูชาตามหลักศาสนาฮินดูที่กล่าวถึงการสรรเสริญพระวิษณุ ผสมกับหลักแนวคิดของการสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีกรมศิลปากร การออกแบบสร้างสรรค์เครื่องแต่งกาย ใช้หลักการสร้างสรรค์เช่นเดียวกับการออกแบบท่ารำ การสร้างสรรค์กระบวนท่ารำขึ้นใหม่ด้วยการถอดลาย จากภาพปูนดำ รูปบุคคล ลวดลายที่ปรากฏบนทับหลัง และโบราณวัตถุเป็นผลจากการวิเคราะห์ ตีความและ จินตภาพ กระบวนท่ารำเชิงสัญลักษณ์ผ่านการสร้างสรรค์ทางนาฏศิลป์ไทยที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของ การแสดงปราสาทเขาน้อยสีชมพู

คำสำคัญ: นาฏศิลป์สร้างสรรค์, ระบำโบราณคดี, ปราสาทเขาน้อยสีชมพู

¹อาจารย์ประจำ สาขาดนตรีและการแสดง คณะดนตรีและการแสดง มหาวิทยาลัยบูรพา

Abstract

This research aimed to create a traditional Thai dance based on Prasart Kaonoi Sichompoo Historical Site of Sakaew Province. Qualitative research was applied by collecting data from Thai history and dramatic art documents; field study; interviewing Thai dramatic art experts, archaeologists, and local specialists. Data analysis was brought to find methods in creating the dance. The research results revealed that Prasart Kaonoi Sichompoo was established around the 14th century B.E., referred to a stone inscription on archaic items such as Sombopireku artistic style of a lintel; Prei Kmeng art; human sculpture; Koh Ker baked-clay dolls; Trimurti Shivalinga base; bronze vessels etc. The researcher has set an imagination that a human appearing above a Makara on the lintel of the Prasart. The human performed a dance, according to the carving; dancing line; structure of the Prasart; and antiques around the site. Hindu faith and belief were considered to choreography and row design by blending the concept of archaeological dance of the Fine Art Department. Costume design was similar to the choreography. Dance creation process by interpreting and copying from bas-relief; human sculpture; decorations on the lintel; and antiques were from analysis; interpretation; and imagination, as well as symbolic dance process through Thai dramatic art choreography and the uniqueness of Prasart Kaonoi Sichompoo performance.

Keywords: Creative dance, Archaeological Dance, Kaonoi Si Chompoo

หลักการและเหตุผล

การสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีจากแหล่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู เป็นการสร้างสรรค์การแสดงจากหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ข้อมูลจากเอกสาร งานวิจัยเกี่ยวข้อง ลงพื้นที่สำรวจสถานที่จริง สัมภาษณ์ข้อมูลจากบุคคลสำคัญ ประชาชนชาวบ้านถึงบริบทความเป็นมาและความสำคัญของแหล่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู การเชื่อมโยงระหว่าง วัฒนธรรม ชุมชน สังคม จนหล่อหลอมเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจของบุคคลในพื้นที่คลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว

จังหวัดสระแก้วเป็นดินแดนที่มีความหลากหลายทางประเพณีวัฒนธรรม มีกลุ่มชาติพันธุ์ที่ย้ายถิ่นฐานมาดำรงชีวิตอาศัยอยู่ในพื้นที่ เป็นดินแดนที่มีอาณาเขตติดกับประเทศกัมพูชา ณ ปัจจุบันมีการการค้าระหว่างประเทศในแนวทางการเชื่อมต่อ มีสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติและสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ของประเทศชาติอีกหลายแห่ง จากหลักฐานมีการค้นพบวัฒนธรรมขอมโบราณเป็นจำนวนมาก มีโบราณสถาน หลายแห่งในจังหวัดสระแก้ว แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองทางการปกครองในอดีต นับจากการค้นพบหลักศิลาจารึกที่ระบุมหาศักราช ราวพุทธศักราช 1180 ที่เก่าแก่

ที่สุดของไทยในจังหวัดสระแก้ว มีโบราณสถานที่สำคัญหลายแห่งเช่น สดักกioskทม ปราสาทตาพญา ปราสาทเมืองฝั ปราสาทเขาโล้น ปราสาทตาใบ ปราสาทหนองผักบ้งใหญ่ ปราสาทพุลพล ปราสาทหนองบอน ปราสาททัพเทียม ปราสาทบ้านน้อยและปราสาทเขาน้อยสีชมพู

ปราสาทเขาน้อยหรือปราสาทเขาน้อยสีชมพู มีการจารึกที่ปรากฏมหาศักราชที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย เขาน้อยหรือปราสาทเขาน้อยเป็นภูเขาหินปูนสูงจากพื้นราบโดยประมาณ 80 เมตรหรือสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 130 เมตร อยู่ในเขตหมู่ 1 ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ทางทิศใต้ของอรัญประเทศห่างออกไป 12 กิโลเมตรและห่างจากชายแดนไทย – กัมพูชาเพียงกิโลเมตรเศษ ทิศทางตะวันตกของยอดเขาน้อย เป็นที่ราบเนื้อที่ประมาณ 1,400 กิโลเมตรปรากฏหลักฐานการปรับพื้นที่เป็นแนวเขื่อนหินกันอยู่โดยรอบบนพื้นที่ราบเป็นที่ตั้งของโบราณสถานรูปปรางค์ก่ออิฐไม่ถือปูนอยู่หลังหนึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า “ปราสาทเขาน้อย” ด้านข้างปราสาทเขาน้อยทั้ง 2 ข้างเป็นเนินโบราณสถาน มีร่องรอยการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุตรงกลางทำให้เห็นแนวอิฐซึ่งกำหนดได้ว่าคงจะเป็นโบราณสถานอีก 2 หลัง ตัวปราสาทและเนินโบราณสถานที่ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของชาติ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 สิ่งที่สำคัญของโบราณสถานแห่งนี้นอกจากปรางค์ก่ออิฐแล้ว ยังมีทับหลังหินทรายศิลปะเขมรแบบสมโบไพรกุกที่มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกที่วงกบประตูทำจากหินทราย เป็นภาษาบาลีสันสกฤตและขอมโบราณ ระบุมหาศักราช 559 ตรงกับพุทธศักราช 1180 เสาประดับกรอบประตู 8 เหลี่ยมตามศิลปะขอมแบบกุกเลนและประติมากรรมรูปบุคคล 4 กรยืนอยู่เหนือศิระกระปือ สันนิษฐานว่าเป็นประติมากรรมรูปนางมโหสิสมุทรทิณี (กรมศิลปากร, 2532, หน้า 24)

การวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์การศึกษาข้อมูลจากแหล่งประวัติศาสตร์ ปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว เป็นแหล่งโบราณสถานที่สำคัญในเขตภาคตะวันออก ถือเป็นศิลปะที่สำคัญในยุคแรกของไทยราวพุทธศตวรรษที่ 12 จากการจารึกปราสาทเขาน้อย ผ่านงานการแสดงนาฏศิลป์ไทยสร้างสรรค์รูปแบบระบำโบราณคดี ที่สะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์และเรื่องราวความสำคัญของสถาปัตยกรรมที่ปรากฏ ณ ปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว โดยผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลจากเอกสารวิชาการ ด้านประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปะขอม การลงพื้นที่สำรวจข้อมูลที่เกี่ยวกับแหล่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู โบราณวัตถุที่ค้นพบถูกจัดเก็บเป็นแหล่งข้อมูลทางโบราณคดี ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติปราจีนบุรี เพื่อศึกษารายละเอียดของโบราณวัตถุพร้อมทั้งสัมภาษณ์ นักวิชาการและบุคคลสำคัญในท้องถิ่นปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว ข้อมูลทางนาฏศิลป์ไทย ท่ารำ เทคนิคการเคลื่อนไหวและทฤษฎีทางนาฏศิลป์ เพื่อใช้เป็นหลักในการสร้างสรรค์การแสดงที่สะท้อนถึงลักษณะเฉพาะเชิงสัญลักษณ์ของปราสาทเขาน้อยสีชมพู ผ่านงานนาฏศิลป์ไทย

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อสร้างสรรค์การแสดงนาฏศิลป์ไทยรูปแบบระบำโบราณคดี จากแหล่งโบราณสถานในภาคตะวันออก ปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว

วิธีดำเนินการวิจัย

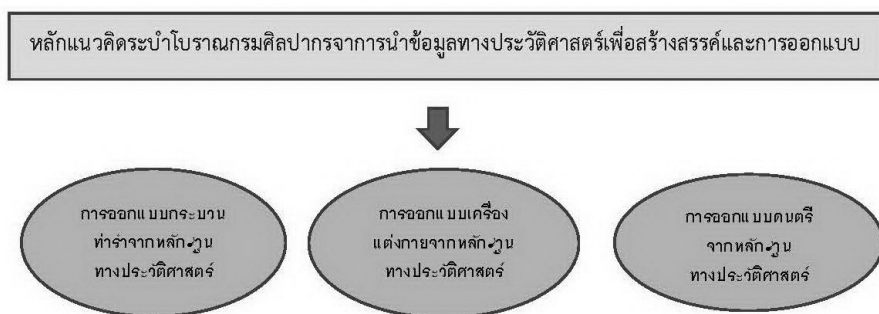
การวิจัยเรื่องการสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีจากแหล่งโบราณสถาน ปราสาทเขาน้อยสีชมพู เป็นการวิจัยโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ศึกษาข้อมูลเอกสาร การลงพื้นที่ภาคสนามเพื่อศึกษาลักษณะเฉพาะและอัตลักษณ์ด้านสถาปัตยกรรมและโบราณวัตถุ และการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิได้แก่นายพูนสวัสดิ์ จันทราวดี อาจารย์ใหญ่โรงเรียน อพป.คลองน้ำใส นายผ่อง เกตุสอน ปราชญ์ชาวบ้าน และภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี นอกจากนี้ยังสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทย ดร.ไพโรจน์ ทองคำสุก ราชบัณฑิตสาขานาฏกรรมไทย

กระบวนการสร้างสรรค์ ใช้การวางแผนแนวทางการสร้างสรรค์ตามลำดับ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สร้างวาทกรรมใหม่ในการเล่าเรื่องในรูปแบบสัญลักษณ์จากข้อมูลหลักฐานเชิงประจักษ์เรื่องเล่าและจินตนาการของผู้วิจัย

ผลการวิจัย

การสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีจากแหล่งโบราณสถาน ปราสาทเขาน้อยสีชมพู ใช้แนวคิดหลักของการสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีของกรมศิลปากร ที่ได้ประดิษฐ์และปรับปรุงขึ้นใหม่เมื่อปี พ.ศ. 2510 จากแนวคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของนายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีอธิบดีกรมศิลปากร ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะสร้างแรงจูงใจให้ผู้ชมเกิดความสนใจ ศึกษาหาความรู้ และรู้คุณค่าของโบราณวัตถุและโบราณสถานต่างๆ โดยนำภาพจำหลักจากศิลปวัตถุสมัยต่างๆ มาเป็นรูปแบบในการประดิษฐ์ท่าระบำโบราณคดีชุดต่างๆ อันได้แก่ ชุดทวารวดี ชุดศรีวิชัย ชุดลพบุรี ชุดเชียงแสนและชุดสุโขทัย โดยมอบให้ผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทยของวิทยาลัยนาฏศิลป์และกองการสังคีต กรมศิลปากร เป็นผู้ประดิษฐ์ท่ารำ (พรเทพ บุญจันทร์เพชร, 2549, หน้า 1) จากการศึกษาข้อมูลดังกล่าวถือเป็นแนวทางในการนำหลักแนวคิดเป็นรากต้นในการสร้างสรรค์การแสดงตามหลักการแนวคิดระบำโบราณคดี กรมศิลปากร

หลักแนวคิดการสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีกรมศิลปากร

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

จากข้อมูลข้างต้นผู้วิจัยได้เรียนรู้หลักแนวคิดของระบอบโบราณคดีกรมศิลปากร ที่ใช้เรื่องราวทางประวัติศาสตร์สิ่งที่ค้นพบหลักฐานที่เป็นลักษณะเฉพาะของยุคสมัยที่อยู่ในช่วงเดียวกัน มาวิเคราะห์เรียบเรียงสร้างสรรค์จนเป็นการแสดงที่มีความเฉพาะเอกลักษณ์ของการแสดงที่สร้างสรรค์ขึ้นใหม่โดยใช้เรื่องความเชื่อ พิธีกรรม วิถีการดำรงชีวิต มาร้อยเรียงให้เป็นการแสดง หรือการนำวรรณกรรมที่สำคัญมาสร้างสรรค์ตลอดจนการนำแนวทางความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ เพื่อนำมาสร้างสรรค์เป็นรูปแบบการแสดงระบอบโบราณคดีที่มีขึ้นและใช้เป็นต้นแบบในการเรียนการสอนในหลักสูตรนาฏศิลป์ไทย

ภาพที่ 1 (ซ้าย) ผู้วิจัยกับนายพูนสวัสดิ์ จันทราวุฒิ อาจารย์ใหญ่โรงเรียน อพป.คลองน้ำใส

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

ภาพที่ 2 (ขวา) นายผ่อง เกตุสอน ปราชญ์ชาวบ้าน ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

การลงพื้นที่สำรวจแหล่งข้อมูล โบราณสถานปราสาทเขาน้อยสี่ชมพู จากการสัมภาษณ์ข้อมูลเกี่ยวกับโบราณสถาน องค์ปราสาท โบราณวัตถุ นายพูนสวัสดิ์ จันทราวุฒิ (สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2564) อาจารย์ใหญ่โรงเรียน อพป.คลองน้ำใส อธิบายถึงรูปแบบสถาปัตยกรรม ตัวอาคารลักษณะการสร้างมีองค์ประกอบ ได้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ว่าเป็นลักษณะรูปแบบของโบราณสถานปราสาทเขาน้อยเป็นปราสาท ก่อด้วยอิฐไม่ถือปูน มี 3 หลังเป็นพระปรางค์องค์กลาง ทิศเหนือและวิหารทิศใต้การสร้างปราสาทเพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ เป็นศิลปะขอมโบราณปัจจุบันเหลือแต่เพียงปราสาทองค์กลางที่ยังคงความสมบูรณ์ มีทับหลังที่เป็นศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุกและแบบไพรกเมง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 -15 ที่มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของรูปแบบศิลปะขอมโบราณ

นายผ่อง เกตุสอน (สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2564) ปราชญ์ชาวบ้าน ได้อธิบายเกี่ยวกับด้านประเพณี วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับปราสาทเขาน้อยสีชมพู ตลอดจนเรื่องของความเชื่อที่มีต่อวัฒนธรรมจากผู้รู้ในชุมชน เรื่องการดำรงชีวิตความเป็นอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ ชาวไทญ้อ มีการนับถือผี มีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องชุมชนเชื่อมโยงกับพื้นที่ปราสาทเขาน้อยสีชมพู เพื่อนำผลมาสรุปเพื่อหาแนวทางการสร้างสรรค์การแสดงรูปแบบระบำโบราณคดีชุด ปราสาทเขาน้อยสีชมพู

จากการลงพื้นที่ในการสัมภาษณ์ข้อมูลจากบุคคลในพื้นที่ของปราสาทเขาน้อยสีชมพู ผู้วิจัยได้ข้อมูลเกี่ยวกับด้านศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ศาสนา ตำนานความเชื่อ เรื่องเล่าขานจากรุ่นสู่รุ่น ตลอดจนข้อมูลจากแหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ค้นพบ ในปราสาทเขาน้อยสีชมพู จากข้อมูลข้างต้นที่ได้จากการลงพื้นที่ในการสำรวจแหล่งข้อมูลเพื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์ช่วงการแสดง การเล่าเรื่อง กระบวนการสร้างสรรค์ตามแนวทางการวิจัยสร้างสรรค์ เพื่อการแสดงจากแหล่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู

รูปภาพที่ 3 ผู้วิจัยกับดร.ไพโรจน์ ทองคำสุก ราชบัณฑิตสาขานาฏกรรมไทย

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

ดร.ไพโรจน์ ทองคำสุก (สัมภาษณ์, 10 สิงหาคม 2564) ราชบัณฑิตสาขานาฏกรรมไทย นักวิชาการละครและดนตรีชำนาญการ สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ได้อธิบายเกี่ยวกับกระบวนการสร้างสรรค์โครงสร้างท่าทางการแสดงระบำที่มาจากข้อมูลประวัติศาสตร์หรือการสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีไว้ว่า ควรเน้นความสำคัญของบริบททางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นเป็นสำคัญและควรหาข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องเกี่ยวกับรูปทรงของสถาปัตยกรรม ที่สามารถแสดงให้เห็นถึงอัตลักษณ์เฉพาะของรูปแบบการแสดง

จากการสัมภาษณ์ข้อมูล ได้ข้อมูล 2 ส่วนเป็นข้อมูลที่ได้จากแหล่งโบราณสถานหลักฐานที่ค้นพบและรูปแบบการแสดงโบราณคดีกรมศิลปากรที่มีการสืบค้นข้อมูลจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่อยู่ในช่วงยุคสมัยเดียวกันเพื่อใช้ในการออกแบบท่ารำและสร้างสรรค์เครื่องแต่งกายประกอบการแสดง ที่มาจากหลักฐานเชิงประจักษ์ โดยผู้วิจัยได้วิเคราะห์เนื้อหาหลักการสร้างสรรค์เพื่อนำผลที่ได้มาใช้ในการออกแบบสร้างสรรค์พร้อมกับการปฏิบัติท่ารำของผู้แสดง ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดลำดับของกระบวนการสร้างสรรค์ 5

ขั้นตอนดังนี้ตามลำดับการสร้างสรรค์การแสดง โดยเริ่มจากการคัดเลือกผู้แสดงที่มีความเหมาะสมตามความต้องการตามกรอบและกระบวนการสร้างสรรค์ ขั้นตอนการเตรียมร่างกายก่อนการฝึกซ้อมเพื่อปรับระดับโครงสร้างร่างกายให้เสมอกัน ขั้นตอนการออกแบบท่ารำผู้สร้างสรรค์ได้ให้ผู้แสดงปฏิบัติโครงสร้างตามโจทย์ในลักษณะต่างๆ จากผลข้อมูลและคัดเลือกท่ารำที่เหมาะสมที่สุดเพื่อใช้ในการประกอบการแสดง ขั้นตอนการออกแบบเครื่องแต่งกายและการแต่งหน้าสำหรับการแสดงที่คำนึงถึงความเหมาะสมเกิดความสมบูรณ์สามารถถ่ายทอดการแสดงสร้างสรรค์ที่สะท้อนให้เห็นถึงรากทางวัฒนธรรมของชุมชนภาคตะวันออกเฉียง ปราสาทเขาน้อยสีชมพู

1. ขั้นตอนการคัดเลือกผู้แสดง

การคัดเลือกผู้แสดง ได้เริ่มต้นจากจินตภาพแรกคือรูปบุคคลที่อยู่เหนือตัวมกรคลาวยวงโค้งบนทับหลังผู้สร้างสรรค์จึงกำหนดเป็นนักแสดงชาย จากภาพบุคคล (เทวดา) ที่อยู่เหนือมกรที่ปรากฏบนทับหลังขององค์ปราสาทที่ค้นพบโดยคัดเลือกจากผู้ที่มีสรีระที่สมส่วน ผู้ที่มีความถนัดในการปฏิบัติโครงสร้างตัวพระที่เป็นผู้ชายด้วยรูปแบบเครื่องแต่งกายมีลักษณะเน้นรูปร่างเปลือยท่อนบนจึงเป็นเหตุให้มีคัดเลือกเป็นผู้แสดงชายที่มีทักษะการปฏิบัติทางนาฏศิลป์ไทยเป็นอย่างดีเพื่อให้ถ่ายทอดขั้นตอนการฝึกซ้อมการแสดง

2. ขั้นตอนการเตรียมร่างกายของนักแสดงและแบบฝึกหัดการปฏิบัติโครงสร้างท่าทาง

สำหรับขั้นตอนนี้ กำหนดให้นักแสดงฝึกปฏิบัติเพลงช้า เพลงเร็วและการฝึกปฏิบัติท่าของระบำโบราณคดีชุดระบำทวารวดี ด้วยระบำทวารวดีเป็นระบำที่อยู่ในช่วงของยุคสมัยเดียวกันกับปราสาทเขาน้อยสีชมพู จากการจารึกบนหลักศิลาารพุทธศตวรรษที่ 12 ด้วยการฝึก ผู้สร้างสรรค์มีความประสงค์ให้ผู้แสดงเกิดความเข้าใจในกระบวนการท่ารำของการแสดงรูปแบบระบำโบราณคดี เพื่อการพัฒนาต่อยอดในรูปแบบการแสดงสร้างสรรค์จากโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู

การสร้างแบบฝึกหัดการเตรียมความพร้อมของร่างกายก่อนการปฏิบัติท่าทางจริง การปรับโครงสร้างท่าทาง และการเคลื่อนไหวท่าทางของนักแสดงให้อยู่ในระดับเดียวกัน เน้นเรื่องความพร้อม การฝึกเริ่มจากการกำหนดลมหายใจ จังหวะเพลงการเข้าออกให้พร้อมกัน การปรับโครงสร้างร่างกายให้เกิดความสมดุล การยืด การย่อ การทรงตัว การเชื่อมต่อท่าจากท่าหนึ่งไปสู่อีกท่าหนึ่งเพื่อพัฒนาทักษะ เกิดความชำนาญ และสามารถปฏิบัติท่าทางได้อย่างต่อเนื่องสมบูรณ์ การออกแบบฝึกหัด ท่าทางเพื่อใช้ในการฝึกซ้อมด้วยการออกแบบฝึกหัดสำหรับการแสดง ถือมีความสำคัญในการสร้างสรรค์ท่าทาง ที่มีความเฉพาะของการแสดง เช่นมีลักษณะของการ ยืนขาเดียว การนั่งทับบนสันเท้าที่ต้องอาศัยการทรงตัว ความนิ่ง ความสง่างามของโครงสร้าง การสร้างความสัมพันธ์มือ เท้า ขา แขน ตลอดจนจังหวะการเคลื่อนไหวโครงสร้าง เพื่อลดการเกิดอุบัติเหตุระหว่างการฝึกซ้อม ให้เกิดรูปแบบการแสดงที่สมบูรณ์ตามแนวทางการบูรณาการวิจัย การสร้างสรรค์ระบำโบราณคดีจากแหล่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู โครงสร้างท่าทางในการเคลื่อนไหวที่จะนำไปสู่ข้อจำกัดการของการแสดง

รูปภาพที่ 4 ตัวอย่างโครงสร้างท่ารำ

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

รูปภาพที่ 5 ตัวอย่างโครงสร้างท่ารำ

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

3. ขั้นตอนการออกแบบท่ารำ

การสร้างสรรคโครงสร้างท่าได้จากข้อมูลการศึกษาแหล่งประวัติศาสตร์ ปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว เรื่องราวความสำคัญของสถาปัตยกรรมที่ปรากฏ โดยผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ ด้านประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปะขอม ข้อมูลท่าทาง เทคนิค การเคลื่อนไหวทางนาฏศิลป์ไทยเพื่อใช้เป็นแนวทางการสร้างสรรค์ รวมถึงการลงพื้นที่สำรวจข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู เพื่อศึกษารายละเอียดของโบราณวัตถุพร้อมทั้งสัมภาษณ์ นักวิชาการและบุคคลสำคัญในท้องถิ่นปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว เพื่อการแสดงที่สมบูรณ์สะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์ของปราสาทเขาน้อยสีชมพู ผู้วิจัยได้นำข้อมูลมาวิเคราะห์และการออกแบบสร้างสรรค์ที่ได้จาก 3 โครงสร้าง ดังนี้

- 1) กระบวนท่าทางที่ได้จากรูปบุคคลและรูปสัตว์ที่อยู่บนทับหลังของปราสาทเขาน้อยสีชมพู
- 2) กระบวนรำที่ได้จากโบราณวัตถุที่ค้นพบจากแหล่งโบราณสถาน ของปราสาทเขาน้อยสีชมพู
- 3) กระบวนรำที่ได้จากความเชื่อพิธีกรรมการบูชาที่มีต่อศาสนาพราหมณ์

จากการศึกษาได้ผลจากการสร้างสรรค์กระบวนท่ารำ ได้กระบวนท่าจากโบราณวัตถุ เพื่อใช้ในการให้ความหมาย ท่ารำกับอุปกรณ์สื่อสารเรื่องของพิธีกรรม การเลียนแบบโครงสร้างท่ารำจาก รูปบุคคล รูปสัตว์บนทับหลัง ดังนี้

โบราณวัตถุ	โครงสร้างท่ารำ	คำอธิบาย
		ท่ารำเทพเป่าสังข์ : ออกแบบจากสังข์ดินเผาตามคติความเชื่อ ใช้ในการประกอบพิธีทางศาสนา พราหมณ์โดยออกแบบคล้ายลักษณะท่าเป่าสังข์ (เสี่ยงที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา)
		ท่าลายมกร : การเลียนแบบท่าทางให้เหมือนตัวมกรโดยใช้แขนและขาทำให้เกิดโครงสร้างท่ารำ
		เทพนม : เลียนแบบท่ารูปรำเทวดา
		สุรรมรตินีสกรียนเหนือกะปือ : ใช้ผู้แสดงเลียนแบบโครงสร้างท่าทาง
		เทวดาขี่หลังมกร : เลียนแบบโครงสร้างท่ารำเทวดาขี่มกรคล้ายวงโค้ง(โครงสร้างท่าคือเทวดาอาศัยประหนึ่งทำการให้พรเพื่อเป็นสิริมงคล)
		เหรียญนกกุง (สัตว์ปีกที่มีหงอน) : ในเหรียญจะมีรูปสัตว์ปีกมีหงอนคล้ายนกยูง ใช้ผู้แสดงเลียนแบบโครงสร้างของนกยูงแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์

โบราณวัตถุ	โครงสร้างท่ารำ	คำอธิบาย
		ท่าเหรียญ : แสดงลักษณะโครงสร้างท่าทางจากมุมของเหรียญ โดนจัดร่างกายผู้แสดงให้เป็นมุมสี่ทิศ แสดงถึงอำนาจ(อธิบายใหม่เรื่องของการตีความ)
		เทวดาขี้มกร : เป็นการใช้นักแสดง 2 คน ในการแสดงแบบท่าทาง มีแบบทำนั่ง และแบบทำยืน เป็นการแสดงถึงการอำนวยชัย

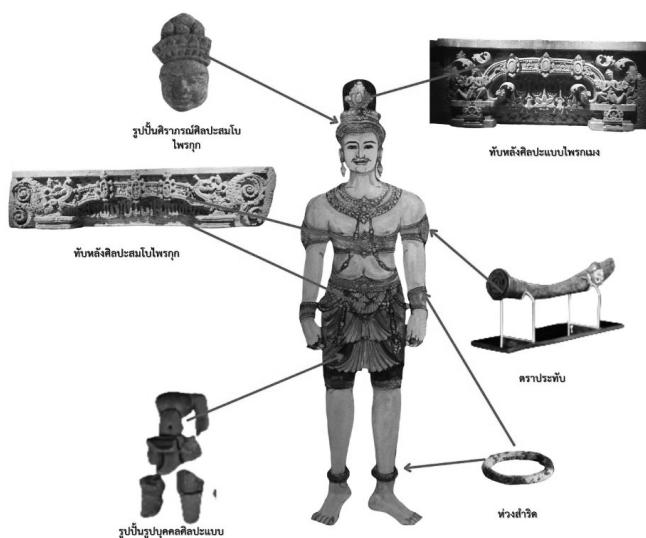
จากการศึกษาข้างต้นผู้วิจัยได้ศึกษาและออกแบบท่ารำจากภาพที่ปรากฏในโบราณสถานประเภทภาพจำหลัก ประติมากรรมรูปปั้นและเครื่องปั้นดินเผาทั้งสิ้น 8 ท่ารำ โครงสร้างการแสดงองค์รวมถึงการสรรเสริญพระวิษณุและการเล่าถึงเรื่องความงาม ความอุดมสมบูรณ์ ความรุ่งเรืองของแหล่งโบราณสถานในอดีตผ่านวัตถุ โบราณสถาน กระบวนท่าที่ได้ออกแบบถือว่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของปราสาทเขาน้อยสีชมพู ผ่านการออกแบบเสียงที่ใช้ประกอบการแสดงโดยผู้ช่วยศาสตราจารย์กิตติภรณ์ ชิตเทพ เป็นผู้ประพันธ์ทำนองเพลงออกมา 2 ช่วงคือทำนอง ช้า และ เร็ว ได้อย่างไพเราะมีจังหวะที่ชัดเจนเหมาะสมและได้ตอบโจทย์การออกแบบกระบวนท่ารำของผู้สร้างสรรค์ในครั้งนี้เป็นอันมาก เพื่อใช้ในการประกอบการแสดงต่อยอดให้เกิดความสมบูรณ์ในการแสดงถึงสุนทรีภาพทางการแสดงเชิงสัญลักษณ์ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะปราสาทเขาน้อยสีชมพู

4. ขั้นตอนการออกแบบเครื่องแต่งกาย

กระบวนออกแบบเครื่องแต่งกาย การออกแบบเพื่อความสอดคล้องสมบูรณ์ ตามโครงสร้างจากการสร้างสรรค์การแสดงที่มีความจำเป็นต้องเคลื่อนไหวเลียนแบบโครงสร้างจากภาพหุ่นต่ำ และโบราณวัตถุที่ค้นพบ ท่าทางจะมีลักษณะโครงสร้างที่ย่อและยืดมากกว่าปกติ มีการเคลื่อนไหวท่าทางที่กว้าง การเคลื่อนไหวที่มีความยืดหยุ่น ผู้แสดงต้องสามารถเหยียดขา กางแขนได้ตามแนวคิดการออกแบบท่ารำ เสื้อผ้าที่สวมใส่จึงต้องเห็นขา แขน และสามารถสวมใส่ได้จริง จากแบบร่างไปสู่กระบวนการสร้างสรรค์ การออกแบบเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับสามารถแสดงได้เป็นลำดับดังนี้

4.1 การออกแบบชุดผ้านุ่งและการสร้างสรรค์เครื่องประดับจากโบราณวัตถุ การเก็บข้อมูล โดยผู้ออกแบบได้ศึกษาเกี่ยวกับโบราณวัตถุสมัยเกาะแกร์ เป็นรูปบุคคลนุ่งโจงกระเบนแบบสั้น แสดงถึงการนุ่งผ้าในยุคหนึ่ง

รูปภาพที่ 6 แสดงแบบภาพวาดและองค์ประกอบการออกแบบ

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

4.2 การออกแบบเครื่องประดับ จากการเก็บข้อมูลโบราณวัตถุที่ค้นพบจากโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดสระแก้ว หนังสือศิลปะขอมโดย ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ถึงรูปแบบของศิลปะเครื่องแต่งกายที่อยู่ในยุคสมัยเดียวกันมาเทียบเคียงเพื่อให้ข้อมูลให้ตรงตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ก่อนการวางแผนออกแบบเครื่องประดับนั้นให้มีลักษณะเฉพาะของปราสาทเขาน้อยสีชมพู โดยได้รวบรวมจากโบราณวัตถุสิ่งของที่ค้นพบจากแหล่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสีชมพู เพื่อเป็นแนวทางในการประกอบการออกแบบเครื่องแต่งกาย

การสร้างเครื่องประดับได้มีการเลือกใช้เครื่องประดับโดยวัสดุเป็นรูปแบบงานงานกระดามา ผลิตจากโครงเครื่องประดับ สร้างภาพปูนดำด้วยลูกปัดและดินปั้นได้จากการกดลายเพื่อใช้ในการประกอบลวดลายเครื่องประดับลงทองตามรูปทรงของเครื่องประดับที่ออกแบบ ไม่ว่าจะเป็นเครื่องประดับศีรษะ กรองคอ กำไลข้อมือ กำไลข้อเท้า พาดูรัด (รัดต้นแขน) รัดอก รัดเอว (เข็มขัด) เพื่อใช้เลียนแบบเครื่องสำริด หรือเครื่องประดับที่เป็นการตีลายหรือทำด้วยโลหะ ซึ่งมีประโยชน์ คือ เบา ต้นทุนต่ำ ทำง่าย ใช้เวลาไม่นานจนเป็นเครื่องประดับที่สมบูรณ์ มีเครื่องประดับทั้งสิ้น ดังนี้

ภาพที่ 7 -10 (จากซ้ายไปขวา) เครื่องประดับศีรษะ ต่างหู กรองคอ

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

ภาพที่ 11- 15 (จากซ้ายไปขวา) พาหุรัด กำไลข้อมือ กำไลข้อเท้า รัตอก รัตเอว

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

การออกแบบเครื่องประดับที่เป็นลักษณะเฉพาะของการแสดงระบำปราสาทเขาน้อยสีชมพู สามารถส่งเสริมให้ผู้แสดงสื่อสารท่าทางผ่านร่างกายได้อย่างชัดเจน บรรยายถึงสุนทรียภาพทางการแสดงตรงตามกรอบการสร้างสรรคท่าทางการแสดงและการออกแบบเครื่องแต่งกาย

5. การออกแบบการแต่งหน้าสำหรับการแสดง

ผู้วิจัยมีความต้องการให้นักแสดงมีรูปลักษณ์ตามลักษณะรูปร่าง เพื่อต้องการสื่อภาพการแสดงที่ตรงตามยุคสมัย ดังนั้นจึงออกแบบการแต่งหน้าเพื่อใบหน้าให้มีลักษณะคล้ายรูปร่าง รูปหน้าของพระพุทธรูปในสมัยทวารวดีและรูปร่างที่ค้นพบ โดยกำหนดให้มีลักษณะคิ้วจรดกันตามรูปแบบของรูปร่างศิลปะในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12 แสดงให้เห็นภาพรวมที่ชัดเจนเพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์การสร้างสรรคเพื่อประกอบการแสดง

ภาพที่ 16 รูปปั้นหน้าบุคคล

ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติปราจีนบุรี

ภาพที่ 17 รูปแบบการแต่งหน้า

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

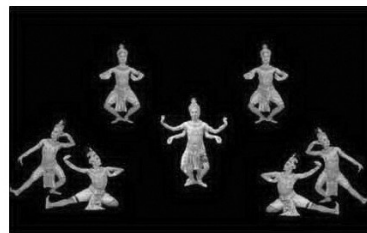
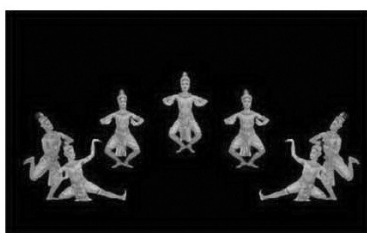
ภาพที่ 18 รูปเครื่องแต่งกาย

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

เมื่อผู้วิจัยจัดสร้างเสื้อผ้าและเครื่องแต่งกายสำหรับการแสดงแล้วจึงได้นำไปทำการทดลองให้นักแสดงได้สวมใส่ให้ผู้แสดงได้เคลื่อนไหวท่าทางตามโครงสร้างท่ารำที่สร้างสรรค์ไว้ และตรวจสอบความเรียบร้อยของเครื่องแต่งกายที่ออกแบบสำหรับการแสดงนั้นว่าสามารถใช้ประกอบการแสดงได้จริงแสดงท่าได้อย่างครบถ้วน สามารถบรรยายถึงองค์ประกอบทางโบราณสถาน แสดงสุนทรียภาพทางการแสดงได้อย่างสมบูรณ์ ไม่ว่าจะเป็นท่ายืน ท่าโยน ท่ายกเท้าหน้า ยกเท้าหลังหรือกระดกเท้าหลัง ได้ตรงตามวัตถุประสงค์การออกแบบเครื่องแต่งกายสำหรับการแสดงนาฏศิลป์

รูปภาพที่ 19-21 โครงสร้างท่าทางและโครงสร้างแถว

ที่มา: มานิต เทพปฏิมาพร

จากกระบวนการออกแบบสร้างสรรค์การแสดงและการออกแบบเครื่องแต่งกายในครั้งนี้ ผู้วิจัยค้นพบแนวทางการสร้างสรรค์การแสดงและการออกแบบเครื่องแต่งกายจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่มีความสำคัญต่อความเชื่อและวัฒนธรรมของชุมชน การสร้างสรรค์การแสดงชุดปราสาทเขาน้อยสีชมพู ครั้งนี้มีความสำคัญต่อโบราณสถานและโบราณวัตถุ ที่จะสามารถสร้างความภาคภูมิใจในท้องถิ่นโดยใช้ผลงานนาฏศิลป์เป็นเครื่องมือบันทึกสื่อสารเรื่องราว และเป็นแรงบันดาลใจต่อการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ผู้วิจัยได้เลือกหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญนำมาสร้างสรรค์งานนาฏศิลป์ไทย

โดยมุ่งเน้นการออกแบบและพัฒนาผลงานเพื่อตอบสนองต่อจินตภาพการออกแบบ และแนวทางการกำกับลีลา นำมาจัดสร้างสำหรับการแสดงได้สำเร็จตรงตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้

ผลจากการสร้างสรรค์ ผู้วิจัยได้เรียนรู้หลักแนวคิดของระบอบาโบราณคดีกรมศิลปากร ที่ใช้เรื่องราวทางประวัติศาสตร์สิ่งที่ค้นพบหลักฐานที่เป็นลักษณะเฉพาะของยุคสมัยที่อยู่ในช่วงเดียวกันมาร้อยเรียงสร้างสรรค์จนเป็นการแสดงที่มีความเฉพาะเอกลักษณ์ของการแสดงที่สร้างสรรค์ขึ้นใหม่ เพื่อบอกเล่าเรื่องราวของศิลปะการแสดงเชิงสัญลักษณ์ผ่านทางร่างกาย ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักแนวคิดการการสร้างสรรค์เพิ่มเติมจากระบอบาโบราณคดีต้นแบบของกรมศิลปากร และได้มีการสร้างระบอบาที่เป็นประจำท้องถิ่น เจาะจงพื้นที่ให้ได้องค์ความรู้ที่ชัดเจนและสามารถส่งเสริมให้ศิลปกรรมและวัฒนธรรม เป็นที่รู้จักเพิ่มขึ้นสามารถพัฒนาเป็นแหล่งการเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ จากการศึกษาการระบอบาโบราณคดีของกรมศิลปากรมีการนำเรื่อง ความเชื่อ พิธีกรรม วิธีการดำรงชีวิต มาร้อยเรียงให้เป็นการแสดง หรือการนำวรรณกรรมที่สำคัญมาสร้างสรรค์ ตลอดจนการนำแนวทางความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ เพื่อนำมาสร้างสรรค์เป็นรูปแบบการแสดงระบอบาโบราณคดีที่มีขึ้นและใช้เป็นต้นแบบในการเรียนการสอนในหลักสูตรนาฏศิลป์ไทย

การอภิปรายผล

การสร้างสรรค์การแสดงชุดนี้ได้นำหลักการแนวคิดของระบอบาโบราณคดีกรมศิลปากรเพื่อใช้ในการออกแบบสร้างสรรค์กระบวนการบวรทำรำและการออกแบบเครื่องแต่งกายเพื่อใช้ในการประกอบการแสดงที่มีความเฉพาะ ด้วยการศึกษาค้นคว้าข้อมูลบริบททางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุที่ค้นพบ พิธีกรรมการบูชาพระวิษณุ ของปราสาทเขาน้อยสิขมพู เพื่อใช้ในการสร้างสรรค์ออกแบบกระบวนการบวรทำรำเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของการแสดงที่สามารถสื่อสารเรื่องราวเชิงสัญลักษณ์ผ่านทางร่างกายของผู้แสดง

การสร้างสรรค์ การออกแบบทำรำและเครื่องแต่งกายระบอบาโบราณคดีปราสาทเขาน้อยสิขมพูด้วยความประสงค์ในการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมประจำท้องถิ่น เพื่อให้มีการแสดงที่เป็นเฉพาะของการแสดงที่สามารถบรรยายถึงเอกลักษณ์ทางโบราณสถานของปราสาทเขาน้อยสิขมพู จากการสร้างสรรค์ได้นำข้อมูลจากโบราณวัตถุ พิธีกรรม ในการสร้างสรรค์จึงทำให้รูปแบบการแสดงแตกต่างจากชุดอื่นๆ ที่บรรยายในรูปแบบระบอบาที่มีลักษณะประเภทเดียวกัน

จากการสร้างสรรค์การแสดงชุดนี้ด้วยผู้วิจัยต้องการสร้างสรรค์การแสดงที่สามารถส่งเสริมวัฒนธรรมโบราณสถานปราสาทเขาน้อยสิขมพู เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจของประชาชนในจังหวัดสระแก้วได้ตระหนักถึงความสำคัญของแหล่งโบราณสถานที่สำคัญของประเทศ ควรค่าแก่การเรียนรู้ ศึกษาข้อมูลเพื่อเกิดความเข้าใจ เกิดความรักในศิลปวัฒนธรรมในพื้นที่ของตนผ่านการแสดงสร้างสรรค์ที่สามารถบรรยายอีกมุมผ่านการแสดงในรูปแบบนาฏศิลป์ไทย จากแหล่งประวัติศาสตร์ภาคตะวันออก ซึ่งการศึกษาวิจัยสร้างสรรค์ที่ได้รับแรงบันดาลใจจากโบราณสถาน สามารถเชื่อมโยงศิลปวัฒนธรรมในอดีตให้ปรากฏในปัจจุบันและยังสามารถส่งเสริมให้ผู้คนเกิดความรักและหวงแหนในท้องถิ่นของตนอีกด้วย

รายการอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2533). *ปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดปราจีนบุรี*. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด.
- ฉันทนา เอี่ยมสกุล. (2553). *ศิลปะการออกแบบท่ารำ นาฏศิลป์ไทยสร้างสรรค์*. กรุงเทพฯ : บริษัทบพิชการพิมพ์.
- ธนิต อยู่โพธิ์. (2554). *ระบำชุดโบราณคดี*. หนังสือที่ระลึกงานพระราชทานเพลงศพนางใบศรี แสงอนันต์ วันที่ 24 กรกฎาคม 2554. กรุงเทพมหานคร: บริษัทไทภูมิ พับลิชชิ่ง จำกัด.
- พรเทพ บุญจันทร์เพชร. (2549). *ระบำโบราณคดี*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- พีรพงศ์ เสนไสย. (2561). *นาฏยวิเคราะห์: ภาควิชาศิลปะการแสดง คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม*
- สถาบันนาฏดุริยางค์ศาสตร์. (2542). *วิพิธทัศนา พร้อมคำอธิบายชุดการแสดงและภาพประกอบ*. กรุงเทพฯ: บริษัทเซเวนพริ้นติ้งกรุ๊ป
- สุรพล วิรุฬห์รักษ์. (2547). *นาฏยศิลป์ปริทรรศน์*. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิลปากร. (2532). *ปราสาทเขาน้อยสีชมพู จังหวัดปราจีนบุรี*. กรุงเทพฯ : ชุมชนสหกรการเกษตรแห่งประเทศไทย
- ฤทธิรงค์ จิวากานนท์. (2557). *ศิลปะการออกแบบเครื่องแต่งกายละครเวทีสมัยใหม่*. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ไพโรจน์ ทองคำสุก. *ราชบัณฑิตยสถานนาฏกรรมไทย*. (10 สิงหาคม 2564). สัมภาษณ์.
- พูนสวัสดิ์ จันทราวุฒิ. อาจารย์ใหญ่โรงเรียน อพป.คลองน้ำใส. (27 กรกฎาคม 2564). สัมภาษณ์.
- ผ่อง เกตุสอน. *ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว*. (27 กรกฎาคม 2564). สัมภาษณ์.